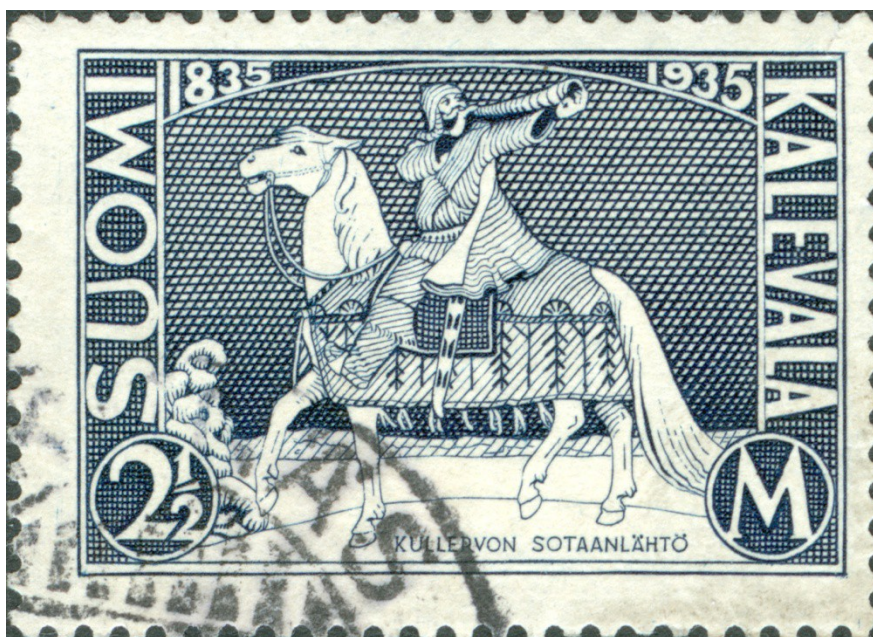

Kalevala är som ett språkligt himmelrike

Thomas Garoff går på jakt efter skärvor av bevis som kan placera finländska nationaleposet Kalevala historiskt och geografiskt, i tid och rum. Inspirationen kom från en nyöversättning av Lars och Mats Huldén. De uråldriga runsångerna som vår essäist minns från skolan med en rysning rinner nu som lenaste honung.

Lars Huldéns (1926 – 2016) minnestillställning på Svenska teatern i Helsingfors i slutet av januari var slutsåld. Här samlades den finlandssvenska kultureliten mangrant. Många kära återseenden. Undertecknad som sparv i tranedansen, objuden, icke önskad. Professor Lars Huldén har kraftfullt dominerat den svenska språkforskningen på Helsingfors universitet under hela senare delen av 1900-talet. Ingen som studerat nordiska språk i Finland under denna period har kunnat undgå att tangeras antingen Huldéns undervisning eller senare som doktorand, hans övervakande blick, dirigerande hand eller tillstyrkan av eller avslag på stipendieansökningar och forskningsbidrag. Kort och gott, han kände allt och alla, var såväl hatad och fruktad som älskad och beundrad. Programmet var välbalanserat, icke för krävande och varvat med lättsamma musikaliska inslag baserade på visor eller översättningar av Lars Huldén. Sedan läste Henrik Huldén ett kort stycke ur Lars och Mats Huldéns (far och son) nyöversättning av det finska nationaleposet *Kalevala*. Någoting hände i samma sekund i en. Texten var som lenaste honung, flödande över tungan, in genom örat, och fullt förståelig. Detta sista, det mest överraskande. Alla i Finland har som barn i samband med finska undervisningen i skolan blivit tvingade att läsa ur Kalevala utan att egentligen förstå någonting alls. Och alltid lite på tvång, med en lärare bakom ryggen färdig att hugga till ifall man visade minsta tecken på obstinat inställning till den erbjudna texten.

Finsk frimärke: "Kullervo drar ut i strid" utgivet till 100-årsjubileet för publiceringen av det finska folkeposet Kalevala. Frimärke efter den berömda målningen med samma namn gjord av Akseli Gallen-Kallela. Gunhard Kocks samlingar 5.2.2017.

Henrik Huldéns uppläsning gjorde ett djupt intryck på mig. Jag fick genast en stark lust att via denna nyöversättning tillägna mig hela detta kulturarv som det är varje finländares skyldighet att kunna utan och innan men ändå är så få som besvärat sig att behärska. Denna impuls tvingade mig att skaffa och läsa nyöversättningen. Det var som att stiga in i ett språkligt himmelrike.

Tillkomsten av Kalevalaeposet

Elias Lönnrot (1802 – 1884) är personen som ”räddade” Kalevala till eftervärlden. Mellan åren 1828 - 1834 företog han långa strövtåg i östra Finland där man ännu upprätthöll runsångartraditionen. Därefter sammanställde Lönnrot sångerna till ett enhetligt epos vars första version utkom 1834 och den kompletta samlingen 1835. Senare följde en bearbetad version. Arbetet gjordes i Finska litteratursällskapets regi. Verket fick enorm kulturpolitisk betydelse i Finland där den nationella väckelsen hade tagit sin början.

Vad handlar då Kalevala om? Kort och gott kan man säga att det berättar om tre män, Väinämöinen, Ilmarinen och Lemminkäinen som bor i Kalevala - som i dag motsvaras av södra Finland. De vill alla skaffa sig en hustru och beger sig till Pohjologården i olika konstellationer för att fria till gårdens vackra döttrar. Pohjologården representerar norra Finland. I samband med friarfärderna blir de tvungna att i betalning ge ”Sampotingesten” (se faktaruta) åt Pohjola som skapar välstånd och som de senare försöker röva tillbaka. I slutet av eposet har ingen av dem en fru mera och ”Sampotingesten” har smulats sönder.

Var utspelar sig dramat?

Trots att det skrivits buntvis med doktorsavhandlingar om Kalevala har det inte gått att fullständigt fastställa var händelserna utspelar sig. Däremot får läsaren ett stort antal vinkar om vilket geografiska område som avses. I dikterna beskrivs färden mellan Kalevala och Pohjola som gående i nordvästlig riktning och som antingen kan göras sjövägen eller till lands. Man talar om ”havet” men det förblir lite oklart vad man menar med ”havet”, saltvatten eller bräckvatten kontra sött vatten nämns aldrig men ibland drar de sina båtar förbi forsar vilket delvis kan tyda på insjövattendrag. Man hänvisar ofta till Finland när man talar om Kalevala och om Lappland när man talar om Pohjola. Därtill får man uppfattningen när man läser Lönnrots sammanställning av Kalevala att man talar om Finland som ett skilt område i förhållande till Karelen.

I eposet skildas en utpräglad järnålderskultur. Den geografiska utbredningen av yngre järnåldern i Finland erbjuder här en lockande kongruens med det beskrivna området. De rika arkeologiska fynden från denna tid omfattar ett område från sydvästra Finland upp till trakterna av nuvarande Tammerfors och sträcker sig som ett bälte ända till trakterna kring sjön Ladoga. Man får också intrycket av eposet att folket som förekommer i det själva har en rätt god bild av geografin runtomkring sig. I sångerna nämns Estland, Ingermanland, Tyskland, Ryssland och Sverige. Av definierbara platser i nuvarande Finland nämns Vuoksen med Imatraforsen, Kemiälv samt landskapen Tavastland och Savolax.

Den enda fasta samhällsstruktur som nämns är fästningen i Tallin (Reval). Här kan det vara frågan om esternas fästning Lindanise på Toompea snarare än Valdemar II:s danska borg från 1219. Denna slutsats kan man dra av att Dvinafloden nämns men ej staden Riga som grundades av Albert av Bremen 1201. Den enda episod som går entydigt att lokalisera i eposet är när Väinämöinen och Ilmarinen är ute på fisketur och de rör längs Nevan och rundar Nevanäset.

Summa summarum kan man säga att när man läser Lönnrots sammanställning av Kalevala får man en känsla av att händelserna utspelas inom utbredningsområdet för yngre järnåldern det vill säga södra Finland söder om nuvarande Tammerfors gränsande mot ”Lappland” norr om Tammerfors. Detta område skulle sedan ha haft vaga handelsförbindelser med Ryssland, Ingermanland, Estland, Kurland, Tyskland och Sverige.

Samhället i "Kalevala"

Samhället som beskrivs i Kalevala verkar bestå av löst sammanfogade byar och större gårdar många gånger på långt avstånd från varan. Därtill får man intrycket att det redan är frågan om en fast bosättning, inte nomadiserande. Hushållen är till 100 procent självförsörjande och livnär sig på svedjebruk och boskapsskötsel. Man bor i stockhus utan skorsten, i så kallade rökpörten. Är man länge borta måste man bevara glöden under askan. Man är i allmänhet ganska nära släkt. En duktig husmor är högt värderad och en yrkeskunnig smed är mycket uppskattad. Ibland hemsöks byarna av någon epidemi vilket visar att samhället kommunicerar med omvärlden. De enda utomstående yrkesidkarna utgörs av köpmän. Runsångaren som ackompanjerar sig med en kantele åtnjuter obegränsad beundran, vilket också lett till att Kalevala-eposet kommit till.

Kalevala-samhället verkar vara löst sammanfogat utan egentlig lagstiftning där framförallt nävrätten härskar. Sedvänjor såsom gästfrihetslagen och löftets okränkbarhet förekommer men de enskilda kan inte förlita sig på något samhälleligt beskydd utan var och en är tvungen att hävda sin egen rätt. Ting kan äga rum, men mera lokalt mellan byar och enskilda gårdar där man kommer överens om fördelningen av betes- och ängsmarker. Man måste vara byns "talman" eller "karl" nog för att kunna hävda sig på tinget.

Det innebär stor skam för familjen om en familjemedlem blir definierad som brottsling. En viss likvärdighet råder emedan båda parter i en konflikt. Motståndarna kan be om hjälp (och få hjälp) av samma Gud för att befrämja sina möjligheter att vinna striden. Trälar förekommer. Eposet ger många exempel på lagar i form av ordspråk av typen: "Kvinnan lydnad, mannen lagen" eller "björkris botar lättjan, enris mot olydnad, vide kuvar trotsen".

Hämnd utgör ett återkommande tema i Kalevala vilket är förståeligt då nävrätten råder. Kvinnorov, det vill säga att någon skaffar sig en hustru genom att röva bort en dotter ur en gård, beskrivs i flera episoder i eposet och verkar inte få några "rättsliga" påföljder. Man får uppfattningen när man läser att Kalevalaborna i södra Finland anser sig ha beskattningsrätt vis-à-vis samerna i Lappland. Samerna beskrivs med ett visst förakt. Dessa idkar trolldom, har renar, bor i kåtor och kan uppträda nakna. Mynt nämns i eposet men ej i samband med aktiv handel, mera i förbindelse med till exempel en skatt i jorden, som fadersarv eller som del av en människas förmögenhet.

Mor-sonförhållandet dominerande

Mödrarnas ageranden kan skönjas genom hela Kalevala. Fädren syns däremot just inte alls till. Det tar sig uttryck i svärmor som terroriserar den unga hustrun som sonen hämtar till huset. Vidare tar det sig uttryck i modern som försöker påverka dotterns val av brudgum eller rentav som härskare över hela gården. Det tar sig ytterligare uttryck i mödrar som först förmanar sina söner som tänker kasta sig in i något våghalsigt projekt eller mödrar som tröstar sina söner när de kommer tillbaka med stora misslyckanden bakom sig. Ibland räddar mödrarna livet på sina drulliga söner. Man får lite en känsla av mödrar som förmanar och förbannar sina burdusa avkomlingar som närmast kan jämföras med förvuxna barn som inte begriper sig på livets realiteter och därför råkar ut för den ena malören efter den andra som mor sedan måste reda upp. Mödrarna sviker aldrig sina söner, men nog någon gång tvärtom.

Kristendom

Kristendomens introduktion i Kalevala-området kan anas i små detaljer. Bland annat bär den fagra Aino ett kors på bröstet, sagodjuret Antero Vipunen hänvisar till Judas i sina besvärjelser medan Lemminkäinen hänvisar till Fan i sina dito. Starkaste indicierna kommer dock alldeles i slutet av eposet var Marjattas jungfrubefruktning beskrivs samt att den födda sonen skall döpas. Oklart förblir dock om det är frågan om första tecknen på ortodox eller katolsk kristendomsintroduktion.

När utspelar sig Kalevala?

I forskningen har man ägnat mycket möda åt att försöka fastställa från vilken tid Kalevala härrör sig. Frågan har tidvis varit föremål för intensivt meningsutbyte, vi rör oss här på lite minerad mark. Som lekman i dessa kulturella frågor får man dock bilda sig en egen uppfattning på basen av de uppgifter som man finner i texten. Om man utgår ifrån att eposet har kommit till under en enhetlig tidsepok får man en definitiv kronologisk bakre gräns i och med att Vuoksen och Imatraforsen nämns i texten. Denna fors har uppstått på grund av landhöjningen runt Bottniska viken och är av rätt sent datum, cirka år 2000 f.Kr.

Den andra tidsangivelsen kommer från att Kalevala-eposet beskriver en typisk järnålderskultur. Vi har då att välja mellan romersk järnålder mellan åren 0 – 400 e.Kr., äldre finsk järnålder mellan åren 300 – 800 e.Kr. och slutligen yngre finsk järnålder mellan 800 – 1100. Det första alternativet kan avskrivas på grund av brist på arkeologiska fynd. Det andra alternativet måste också avskrivas emedan största delen av de arkeologiska fynden från denna tid gjorts i centrala Ryssland och därigenom inte geografiskt passar in i Kalevala. Det tredje alternativet passar däremot som hand i handske då de arkeologiska fynden stämmer helt in på det område som beskrivs i eposet med en utbredning över södra Finland upp till trakterna av nuvarande Tammerfors.

En tredje tidsangivelse får vi från att det i texten nämns att Joukahainen och Lemminkäinen samt Ilmarinens far använder sig av arborst i sin krigföring. Arborst togs i bruk som vapen i stället för den klassiska bågen i Centraleuropa under 800-talet och användes som standard vapen i krig och jakt ända till 1500-talet då den utklassades av skjutvapnen. Därigenom kan man säga att arborstet sätter samma bakre tidsgräns för Kalevala som den yngre järnåldern.

Inslaget av en gryende kristendomskultur ger en fjärde bakre tidsgräns åt eposet. De första kontakterna med kristendomen i Finland torde ha kommit via den ortodoxa kyrkan emedan de flesta finskspråkiga kyrkliga termerna har ryskt ursprung. Gravfynd som visar tydlig kristen anknytning såsom korshalsband, krucifix och ikoner har kunnat dateras ända ned till 900-talet.

En femte bakre tidsgräns för eposet kan utgöras av det geografiska begreppet Savolax som nämns som en glest befolkad ort dit till exempel Kullervo kunde söka sig för att gömma sin skam efter att ha förfört sin egen syster. Savolaxtrakten blev på 1100-talet ett definierat område som började koloniserats av först karelare och sedan också av tavaster.

En främre gräns för tillblivelsen av Kalevala får man indirekt genom att där nämns ingen stad eller borg i Finland som till exempel Åbo slott som började uppföras under senare delen av 1200-talet eller staden Riga som grundades 1201 trots att den viktiga salthandelsrutten från Tyskland till Finland gick till stor del just via Dvinafloden. Där nämns heller ingenting om Erik den heliges korståg tillsammans med biskop Henrik till Egentliga Finland år 1153. Detta ger en övre gräns som är mellan 1153 – 1201.

Om man summerar argumenten från tidsangivelserna ovan får vi en nedre gräns för tillblivelsen mellan år 900 och 1100 och en övre mellan år 1153 och 1201.

Harmonisk versrytm

De ursprungliga finska runsångerna som utgör källmaterialet för Kalevala använder sig av alliteration, det vill säga orden i en versrad börjar alla med samma bokstav. En sådan vers är naturligtvis omöjlig att översätta till ett annat språk med bevarad alliteration och samma innehåll. Översättarna, far och son Huldén har dock skapat en otroligt njutningsrik text med en utsökt harmonisk versrytm där både alliteration och rim helt saknas. Denna nyöversättning erbjuder därför svenskspråkiga ett unikt tillfälle i att fördjupa sig i den finska folkdiktningen samtidigt som boken erbjuder en underbar läsupplevelse.

Kalevalas berättelser i korthet

För en som inte alls har någon uppfattning om innehållet i Finlands nationalepos ”Kalevala” kan en kort presentation vara på sin plats. Kort och gott handlar det om fem herrar; Väinämöinen, Joukahainen, Ilmarinen, Lemminkäinen och Kullervo. Därtill fem kvinnor; den vackra Aino, hennes mor Pohjan Akka, Kyllikki samt två andra icke namngivna hustrur. Därtill en mystisk maskin, Sampo som berikar sin omgivning på olika sätt. Efter diverse begynnelsemytologi, typisk för alla nationalepos, utspelas en rätt okomplicerad intrig som är överraskande klart begränsad i tid och rum. Väinämöinen är berömd för sina musikaliska talanger. Joukahainen är avundsjuk och utmanar honom i musikalisk duell som Väinämöinen vinner varvid Joukahainen blir tvungen att bortlova sin syster Aino åt honom. Aino vägrar att gifta sig med en gammal gubbe som Väinämöinen och dränker sig för att undgå äktenskapet. Joukahainen ruvar på hämnd och lyckas skjuta hästen under Väinämöinen när han är på väg till Pohjola-gården för att finna sig en hustru ur detta hushåll där den dominanta Pojan Akka regerar. Väinämöinen klarar sig ur dilemmat och tar sig till Pohjola där han blir lovad gårdens sköna dotter om han förmår Kalevalas berömda smed Ilmarinen att smida Sampo åt Pohjola-gården. Ilmarinen far till Pohjola och smider Sampo men dottern framför svepskäl och kommer inte med Ilmarinen till Kalevala.

Under tiden rövar Lemminkäinen dottern Kyllikki från en annan gård men överger henne efter att hon visat otrohet och beger sig i sin tur till Pohjola-gården för att vinna en av döttrarna där till hustru. Pohjan Akka förmår honom att utföra vissa hjältedåd men till slut dödas Lemminkäinen av en förolämpad backstugesittare som kastar honom i små bitar i dödens flod Tuonela.

Lemminkäinens mor räddar honom genom trolldom.

Väinämöinen bygger sig en båt för att komma sjövägen till Pohjola för att knipa den vackra dottern men Ilmarinen blir varskodd och det blir en kapplöpning till Pohjola. Båda kommer fram samtidigt och dottern väljer Ilmarinen. Därefter följer en lång och ingående skildring av bröllopsriterna.

Lemminkäinen, som är känd för sitt burdusa sätt blir inte bjuden till det stora bröllopet. Ursinnig beger han sig till Pohjola där han dödar husbonden men måste fly hals över huvud. Han gömmer sig på en avlägsen ö medan Pohjolas folk ödelägger hans gård där han lämnat sin mor åt sitt eget öde. Lemminkäinen måste dock ånyo fly från ön efter att ha förfört alla öns kvinnor. Väl tillbaka till den nedbrända gården finner han modern som har gömt sig i urskogen. Lemminkäinen samlar sina små resurser till en hämndaktion mot Pohjola men Pohjan Akka lyckas genom trolldom frysa fast hans fartyg i tjock is så Lemminkäinen måste vandra hem över isen och skrinlägga sina krigstågsplaner. Untamo bränner ner sin brors gård och dödar alla efter en utdragen gränstvist. Bara en havande kvinna sparas som föder en son, Kullervo, som svär att hämnas. För att undgå hämnden säljer Untamo Kullervo som slav åt Ilmarinen som finner Kullervo oduglig till allt arbete och skickar honom att valla boskapen i skogen. Av ren elakhet bakar Ilmarinens hustru en sten in i brödet som hon ger till väggkost åt Kullervo. Kullervo bryter sin kniv (det enda han äger) mot stenen och blir så ursinnig att han kör boskapen ner i träskmark där den förgås varpå han dödar Ilmarinens hustru. Därefter måste Kullervo fly för att undgå Ilmarinens hämnd.

Kullervo får höra att hans föräldrar ännu lever i utmarkerna nära Lappland. Han finner dem där men får samtidigt höra att hans syster försvunnit i skogen i samband med bärplockning. Kullervos far finner Kullervo oduglig till allt arbete och skickar honom med uppbördssåden till uppbördsplatsen. På återvägen finner Kullervo en flicka i skogen som han förför. När det visar sig att det är hans egen syster kastar systemen sig i forsen av skam. Väl hemma jämrar sig Kullervo över vad som hänt men modern hoppas på att Kullervo nu skall koncentrera sig på att försörja sina åldrande föräldrar. Kullervo får dock för sig att han först måste hämnas sin farbror Untamo och drar ut i krig mot honom (bilden). Han bränner ner farbroderns gård och dödar allt och alla. När han återvänder till hemgården har hans mor och far och alla anhöriga dött och gården är helt öde varför Kullervo tar sig till platsen där han förfört sin egen syster och begår självmord för att sona sitt brott.

Ilmarinen som nu är utan hustru beger sig ånyo till Pohjola där han rövar bort en av döttrarna som han dock gör sig av med efter att hon varit otrogen. Väl hemma i Kalevala berättar han för Väinämöinen om Pohjolas välstånd som de uppnått på grund av Sampo. De beslutar sig för att fara

till Pohjola för att utkräva sin andel av Sampo. Lemminkäinen ansluter sig till sällskapet. På vägen bygger Väinämöinen sig ett kanteleinstrument som ger ett gudomligt vackert ljud ifrån sig. Med dess hjälp sover han ner alla i Pohjola varpå de i lugn och ro kan stjäla Sampo och bege sig mot Kalevala. På vägen får Lemminkäinen tråkigt och vill att Väinämöinen skall sjunga för dem. Väinämöinen säger att de skall sjunga först när de är tryggt hemma varför Lemminkäinen själv börjar sjunga. Han sjunger dock så falskt att folket i Pohjola vaknar och sätter efter tjuvarna. I stridens hetta faller Väinämöinens kantele överbord och Sampo går i tusen bitar men en del av bitarna sköljs upp av vågorna på Kalevalas stränder. Detta leder till att södra Finland blir rikt och Lappland utfattigt för alla tider framöver.

THOMAS GAROFF

Kalevalamotiv i talrika finska hem

Kalevalaeposet fick en enorm betydelse som motiv inom konsten, arkitekturen, litteraturen och musiken i Finland under senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Ett bra exempel är Eero Järnefelts tavla från år 1928, "Maisema Koliilta" som här återanvänds på ett frimärke. Motivet visar utsikten från berget över sjön Pielinen österut mot Lieksa. I horisonten befinner sig ryska gränsen och genast bakom den kan man föreställa sig de områden där Elis Lönnrot samlade in materialet för sammanställningen av Finlands nationalepos. Tavlan finns som reproduktion i talrika finska hem och som förebild även för den jättelika tavlan i kaféet på Helsingfors järnvägsstation. (Gunhard Kocks samlingar, (13.2.2017).

THOMAS GAROFF